

MI VAN ITT, ÉS MI VOLT ITT?

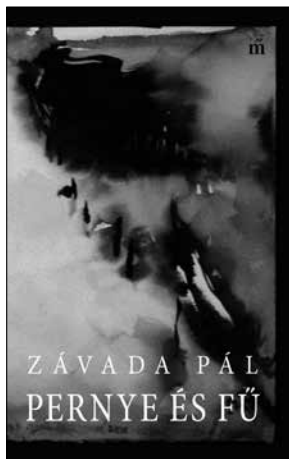
Závada Pál: *Pernye és fű*

„elvtárs, maguknál meg tűz van” (151.)

„az üldöztetésekről milyen szégyenletesen keveset tudunk” (247.)

I.

Závada Pál legújabb regényének szerkezete meglehetősen bonyolultnak tűnik, talán a legjobban a polifonikus struktúrával lehetne leírni: közvetlenül a rendszerváltás előtt az én-elbeszélő szociológus (aki nincs megnevezve) és a filmrendező (Pfeifer Miklós, akinek mintáját Sipos András szolgáltatta) elindulnak, hogy interjúkat készítsenek a szociológus szülőhelyén az ötvenes évek elején lefolytatott kulákperek kapcsán; a vád gyűjtogatás volt.¹ A bonyolultnak tűnő szerkezet ellenére a kiindulópont viszonylag egyszerűen rögzíthető. Ezt Závada maga egy interjúban így foglalta össze: „A *Pernye és fű*ben két idősík váltakozik: az ötvenes évek történetei és a nyolcvanas évek második felének filmforgatása. [...] A filmforgatásnak muszáj célra tartania, de az interjúk közben számos történet előkerül, ami nem tartozik közvetlenül a főtémához, a gyűjtogatással vádolt kulákok ügyéhez”.² Ez tulajdonképpen az a formai kihívás, amellyel Závada regényének szembe kell néznie. Az ötvenes évekre vonatkozó interjúzó kutatás összefonódik a rendszerváltás előtti idő történéseivel: „zajlanak a politikai rendszerváltás – ma már így látjuk – előkészítő eseményei”.³ (Most ezek közül csak néhányat emelnék ki: a Jurta-színházbeli nagy MDF-gyűlés, melyen Konrád György tartotta a legjobb beszédet; a beszüntetett *Mozgó Világ* ügye; a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetének megalakulása; az 1988. június 16-i megemlékezés az '56-os forradalomról, amelyről Tamás Gáspár Miklóst szabályosan elhurcolták.)

¹ 1989-ben készült el Sipos András *Statárium* című filmje, melyhez Závada Pál írta a forgatókönyvet. A film most tételesen elő is kerül a könyvben. „A statárium a hatalmi önkény histériájának a keménykezű, de igazságos ítélkező pózában való tetszelgése. A statárium az adott helyzetet rendkívülinek, az üldözött cselekményeket különösen veszélyesnek, a tényállást rögtönbíráskodásra alkalmasnak ítéli – vádlottjait pedig halálra.” (239). A könyv alapcselekménye egy ilyen statáriumi ítélet utáni nyomozás.

² „Egy csomó párbeszédet az ember azért ír meg, mert a valóságban elmulasztotta lejátszani.” Seres Gerda beszélgetése Závada Pállal. *Kultúra.hu*, 2024. december 2.

³ Radnóti Sándor: Torlódások és kavargások. *Revizor Online*, 2024. december 18.

Magvető Kiadó
Budapest, 2024
566 oldal, 7499 Ft

Kardos András írja kritikájában: „Nem »pusztán« az ötvenes évek kulákpereinek a feltárásáról van szó, hanem a két mai értelmiségi, a szociológus és a rendező saját életének, korának, válságainak, szerelmeinek és barátságainak a vizsgálandó ötvenes évek világával [...] összefonódó szövegeiről”.⁴ Az ötvenes évek bemutatása helyenként plasztikus, és magával ragadó sodrással rendelkezik: A tűzeset Füzessygyarmaton volt, Sztálin hetvenedik születésnapján, 1949. december 21-én. Csak pillanatnyi megszakításként: október 15-én végezték ki Rajk Lászlót. Az egyik legelső interjúalany (a „Zöldnadragos”), a Rákosi-rendszer hithű képviselője mondja: „És higgye el, nem volt könnyű. Mert a községnek a tízezer lakosából volt háromszázötven kulák. Volt negyven apácánk, egy gróf Blankenstein Pálunk, akinek több búzája volt a padláson, mint a téésznek magának. Később ezt a gróftot le is csukták kémkedésért, mert találtak valami összekötő kapcsot az angolokkal. [...] Hát ilyen körülmények között kellett hogy építsék ők a szocializmust. Ezért minden eszközt muszáj volt megfogniuk a dolgozó nép érdekében” (36.). Nézzük ezt a passzust messziről, a lehető legmesszebből: 1988-ban még teljesen természetes volt, hogy nincs vagy nem volt mese, Magyarországon a szocializmust kellett építeni. A szocializmus lényege így az erőszak és az üldözés volt: *üldözni* kellett a kulákokat, az egyházat, a régi elitet stb. Ennek érdekében minden eszköz meg volt engedve. És még az is elfogadott volt, hogy annál jobb egy eszköz, minél erőszakosabb: verés, kínzás, bebörtönzés, kivégzés. Závada könyve (bocsánat!) bizonyos értelemben a szocializmus új (talán utolsó) *politikai gazdaságtana*.⁵ Ennek legfontosabb tartalmi aspektusa, hogy a szocializmust nem kell szakaszolni, hiszen mindvégig sztálinista maradt; a meghirdetett desztalinizáció sikertelen volt. Hiába a XX. kongresszus, a gazdasági reform és a legvidámabb barakk mitológemája.

A *Pernye és fű* alapján azt mondhatjuk, hogy a rendszerváltás közelgését belülről nem lehetett látni: a szocializmus itt öröknek és megingathatatlanak tűnt. 1990 decemberében volt is egy fontos konferencia az ELTE BTK-n, amelynek a főszervezője Bence György volt; ő mondta a megnyitójában: „Legelőbb egy vallomást kell tennem: én azok közé tartozom, akik nem látták előre, hogy a kommunista politika rezsim ilyen hamar, ilyen könnyen átadja a helyét. Sokan vagyunk ezzel így. De az is igaz, hogy mások meg [...] látták, idejekorán kimondták, hogy kezdődik az átmenet”.⁶ Zavadánál két elhárító válasz is van: nem lehetett előre látni, hogy mi jön, sem a gazdaság működését, sem az elnyomás dinamikáját tekintve. Mintha felhajtó ereje egyedül a diktatúrában kialakuló, sokszor kaotikus magánéleti viharoknak és történeseknek lehetne. A regénynek van egy – Radnóti Sándor megfogalmazásában – „jelenbeli köre”: ők a film elkészítése köré szerveződnek, általában harminc-negyven évesek, csak a filmrendező idősebb egy kicsit, az én-elbeszélő pedig szemmel láthatóan most megy át egy *middle life crisis*-on.⁷ A történet két női főszereplője a közgazdász Dráva Edit és a grafikus Kuthy Flóra. (Utóbbinak még a bátyja és az elvált férje is felbukkan a könyv lapjain.) „Ennek a körnek a magánéleti dinamikája is ré-

⁴ Kardos András: Egy kifordult világ – Závada Pál *Pernye és fű* című regényéről. *Litera*, 2024. október 26.

⁵ Závada Pál kettővel járt fölöttem a pécsi egyetem közgazdasági karára. Ugyanaz volt a politikai gazdaságtan professzorunk (Takács Béla), így ugyanazokat a pégé órákat szenvedhettük végig.

⁶ *Láttuk-e, hogy jön?* T-Twins Kiadó, Budapest, 1991, 5. És egy futó megjegyzésben a „láttuk-e?” kérdést Bence elméleti beállítottságokra vagy habitualizált tulajdonságokra vezette vissza. A felsorolás alapján úgy tűnik, hogy akik nem látták, azokat valamifajta „konzervativizmus” vezette: a fennállóhoz való alkalmazkodás, a fennálló elfogadása vagy egyenesen szeretete. Ez azonban – véleményem szerint – aligha igazolható.

⁷ A már említett interjúban Závada a következőt mondja róla: „Ez a szereplő a származását, lakóhelyét, foglalkozását és családi hátterét tekintve hasonlít énám – noha semmi nem így történt velem, mint ahogy a regényben történik”.

sze az elbeszélésnek. A nemrég elvált főszereplő Flórának udvarol, mindvégig bizonytalan kimenettel.”⁸ A nyolcvanas évek „fiziognómiáját” tekintve Závada Pál kétségtelenül nagyon pontos képet fest: az élet súlypontjai átkerültek a magánélet szférájába, és az a belső sűrűsége és intenzitása miatt túlfűtötté vált.

II.

Kardos András vetette föl, hogy a regényt a realizmus, illetve a „posztrealizmus” kontextusában kellene értelmeznünk. A 2000-es évek után újra megjelent a realizmus mint irodalmi/irodalomelméleti fogalom. Takáts József írta: „Az inga [...] a metafikciós-kombinatorikus próza és a realista próza ingája. A realizmus iránti írói-kritikus várákozásban, azt hiszem, többféle igény találkozik össze. [1] A »prózaforradulat« terhéől való szabadulás vágya. [2] A társadalom állapota feltárásának kívánalma. [3] A történetmondás rehabilitálásának szándéka. [4] Az irodalomnak mint politikai cselekvésnek az újraértelmezése”.⁹ Zavadának ezek közül mindegyikkel szembe kell néznie, de számára a legfontosabb a 2. és a 3. pont: a társadalom állapota iránti érdeklődés és a történetmondás. Ez azonban nem csak erre a könyvére vonatkozik, hanem a teljes életművet végigkíséri. Ezért biztos, hogy Závada egész írói munkásságában benne van a „prózaforradulat” kihívásával való szembenézés. De tudjuk: „a realizmus igen terhelt fogalom, s története a magyar irodalomtudományban különösen ellentmondásos. Volt idő, mikor rendkívüli ideológiai jelentőséggel ruházták föl, és a végső értékek foglalataként mindent hozzá mértek”.¹⁰ És ebbe a „hozzámérésbe” időnként még erőszak is keveredett, sőt ez nem is véletlen volt, hanem szükségképpen adódott a „szocialista realizmus” eredeti definíciójából: nemcsak egy irodalmi stílus (bár arról is sok vita volt, hogy az-e) megragadására szolgált, hanem előírás is volt, diktatórikus válasz arra a kérdésre, hogy milyen művészet felelne meg az új, szocialista társadalomnak. Számos megfogalmazást idézhetnénk, most nézzük Fagyevjenek a Szovjet Írók Szövetségének I. Kongresszusán tartott előadását: „A művészi alkotások valóságosságának történelmi konkrétságának összhangban kell lennie a dolgozó embereknek a szocializmus szellemében való átalakításával és nevelésével. A szépirodalomnak és az irodalmi kritikának ezt a módszerét nevezzük mi *szocialista realizmusnak*”.¹¹ A fogalommal a szocialista realizmus nemzetközileg is talán legjelentősebb teoretikusa, Lukács György is sokat vívódott. 1945-ben írja a *Bevezetés a marxi esztétikában*: „A műalkotás örök érvénye, esztétikai értéke [egységet alkot] a történelmi folyamattal, amelytől [...] a műalkotások éppen tökéletességükben, éppen esztétikai értékességükben, elválaszthatatlanok”.

Závada realizmus-fogalmának azonban ehhez szinte semmi köze sincs; az ő „realizmus”-fogalma inkább a harmincas évek irodalmi szociográfiáira megy vissza. Ennek egyik legkiemelkedőbb alkotása Illyés Gyula *Puszták népe* című könyve volt, amely 1936-ban jelent meg. Mint a könyv végéből kiderül, Illyés a leginkább fölírni akart: „Látom a baj nagyságát, előre látom a következményeit is. Egy nép élete forog kockán. Mi az orvosság? Az olvasóra is tartozik annyira, mint az íróra, hisz ő is tudja már, amit az író tud”.¹² Nem, ez a nemzethalál-vízió Zavadát nem érdekli; az ő kérdése talán éppen az, hogy az irodalmi szociográfiát hogyan lehet visszahozni ebből a zsákutcából. (És persze voltak még ennél sokkal meredekebb zsákutcák is. Závada Féja Gézát referálva írja: „A zsidókér-

⁸ Radnóti Sándor: i. m.

⁹ Takáts József: Várakozás a realizmusra. *Élet és Irodalom*, 2016/4, 13.

¹⁰ Hites Sándor: A realizmus korai magyar fogalomtörténetéről. *Irodalomtörténet*, 2016/3, 263.

¹¹ Köpeczi Béla (szerk.): *A szocialista realizmus*. II. kötet, Gondolat Kiadó, Budapest, 1970. Kiemelések tőlem: W. J.

¹² Illyés Gyula: *Puszták népe*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1972, 254.

dés megoldása, gyökeres, szigorú, de emberséges rendezése a magyar szellemi élet egészségének is létfeltétele [...]. Mert míg a kérdés elintézetlen, a be nem olvadt zsidók a maguk anyagi eszközeivel és tagadhatatlan képességeikkel romboló gyújtóanyagot csempésznek eszméink közé” [141.].) Mindenesetre a műfaj problémája megmarad, Pintér Laura írja róla: „Illyés Gyula műve a műfaji besorolás kérdését is felveti: ahogy a harmincas években megjelent szöveget nevezték már irodalmi szociográfiának, önéletrajznak és vallomásnak, úgy [...] a *Pernye és fű* esetében sem egyértelmű, mit olvasunk. Szociográfiához túl sok benne a fikció, fikcióhoz túl sok benne a szociográfia”.¹³ E kérdés mögött persze a realizmushoz való viszony áll, és végül e kritika szerzője is úgy véli: „talán nem is érdemes kategorizálni, ugyanis [ez a mű] tematikus és stiláris sokszínűségével [...] új műfajt teremt”.¹⁴

Egy nemrég készült beszélgetésben Greff András tette föl a döntő jelentőségű kérdést az írónak: „Ha megnézzük, hogy a kilencvenes években, az irodalmi pályád indulásakor kik határozták meg a magyar irodalmat, akkor azt látjuk, hogy [az] az úgynevezett szövegirodalom, az areferenciális, kísérleti próza jelesei”.¹⁵ A kérdés az, hogy ilyen körülmények között hogyan lehetett aktualizálni az irodalmi szociográfia műfaját. (A *Jadviga párnája* 1997-ben jelent meg, és a korszak jelentős alkotásává emelkedett.) Závada ezután elmondja, hogy mi mindent tanult a realizmus értelmét „dekonstruáló” barátaitól. Ezt így foglalja össze: „Az például fontos volt a számomra a szövegirodalomban, hogy érdemes és lehetséges meghaladni a mereven rögzített szemszögeket vagy nézőszögeket. [...] Hogy változhat, ki beszél kihez, lehetnek párhuzamos narratívák, kórusok”.¹⁶ A magam részéről azt mondanám, hogy a montázs-technikáról van szó, amely valóban bomlasztja a szigorú értelemben vett realizmust.

III.

A *Pernye és fű* nem utolsósorban azzal emelkedik felül a puszta szociográfián, hogy az utolsó részben újabb idősíkokat vezet be: az 1956-os és az 1944-es történéseket. '56 kapcsán a riportalányok még egyértelműen használják az ellenforradalmi retorikát: „A főtéren összeverődött huligáncsoport ledöntötte a szovjet hősi emlékművet, amihez igénybe lett véve egy lánctalpas Sztalinyec traktor is. Egy Sztalinyec! A főkolomposok egy textilkereskedő, egy kulák, egy cukorgyári répapafelelős és egy lumpenproletár. De ott szorgoskodik az evangélikus lelkész is, aki az egészet le is fényképezte” (464.). Az '56-os forradalom megítélésére még rátelepszik az ideológiai lepel, de az emlékezete jelen van, tele sztereotípiákkal. Ki más lett volna ott? És az elbeszélés egy kicsit átmegy még magán a forradalmon is. Lehoczky bácsi mondja: „Egészen addig kellett ávóskodnom, amíg Kádár János át nem vette a hatalmat. De még utána is el-eljártak hozzám a volt ávósok. Később jöttem rá, hogy nem jogosan, de ők adták a jogosat, az 56-os dolgok miatt” (468.). Itt felmerül a jóságos Kádár apó képe, de a halvány kérdés is: biztos, hogy utána annyival jobb lett? A rendszer cserbenhagyta még a maga ávósait is. Ezt mutatja Lehoczky bácsi keserű sorsa. „Többször megoperáltak, és kivették már több mint a fél gyomromat. Meg e miatt a munka miatt nem mehettem el máshová dolgozni, nem léptem be a téészbe, úgy hogy nincs nyugdíjam. Szűköskén éldegéltünk, eladogattunk ezt-azt, ami megmaradt még”

¹³ Pintér Laura: Závada Pál szó és szótlanság, valóság és fikció határán táncol. *Kultúra.hu*, 2025. január 7.

¹⁴ Uo.

¹⁵ „Muszáj kilépnem a fikcióba”. Nagyvizit-interjú a ma 70 éves Závada Pállal, az interjút készítette: Greff András – Owen Good – Nagy Gabriella. *Litera*, 2024. december 14.

¹⁶ Uo.

(469.). És végül szóba kerül az orosházi gettó is. Itt Kuthy Vilmos mesél az apjáról, aki szerinte „zsidóbarát” volt, de aztán belekeveredett egy nagyon kellemetlen történetbe. „Az első vádpont szerint az [apja], mint a közigazgatás vezetője, rendelte volna el a ’44. május 13-án a járás zsidóságának gettóba zárását. Egyes tanúk egyenesen úgy fogalmaztak, hogy ő volt az orosházi gettó parancsnoka” (494.). Itt minden feltételes módban van, de azt már tudjuk, hogy bíróság elé állították. Az apa két és fél év kényszermunkát kapott. „Teljesen nyilvánvaló, magyarázza Vilmos, hogy az, ami ’45 előtt kötelességteljesítés volt, a népbíróság előtt már fasisztabarát magatartásnak minősült. A népbíráskodásról szóló rendeletet a debreceni ideiglenes, valójában illegitim szovjet bábkormány hozta ’45 februárjában” (499.). Itt nem az ideológia fátyla takar mindent, hanem a bizonytalanság fátyla. Pfeifer Miklós morogja maga elé: „Azért valahogy csak összehozták azt a gettót” (494.).

Ez igazából nem két új szál, hanem olyan szálak, amelyek azt mutatják, hogy itt *mindig* ez van: egymásra halmozódnak a kollektív emlékezetben elfojtott, traumatikus történetek. (Ezért beszél Radnóti Sándor „torlódásokról” és „kavargásokról”.) Itt mindig valahol tűz van és szál a pernye a levegőben. E két szál bevezetése a mű végén új lendületet adott a regénynek; éppen akkor, amikor Flóra megjegyzi: „filmünk [...] mintha veszített volna lendületéből” (483.). A harmincas évekbeli irodalmi szociográfiához képest Závada már nem a nemzet fennmaradásának szolgálatát tartja célnak, hanem a többszörösen kibeszéltetlen múlt feldolgozását. A realista irodalom így politikai cselekvés is lesz.